

سوءاستفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران

محمد بافهم*

عزیزاله فهیمی**

مهدی حسنزاده***

DOI: 10.22096/LAW.2023.528366.1877

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۱]

چکیده

دادخواهی و جلوه‌های آن، یعنی حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء، از مهم‌ترین حقوق اعطاشده به اشخاص است. ممکن است این حقوق نیز مورد سوءاستفاده قرار گیرد. از این رو، بحث «سوءاستفاده از حق اقامه دعوا» و «سوءاستفاده از حق شکایت از آراء» مطرح می‌شود. این پژوهش، در مقام بررسی و تحلیل رویکرد دو نظام حقوقی ایران و فرانسه در برخورد با سوءاستفاده از حقوق یادشده است. نتایج پژوهش، حاکی از آن است که قانون ایران در مورد منع سوءاستفاده از حق اقامه دعوا، ضمانت اجرا تعیین کرده، اما سوءاستفاده از حق شکایت از آراء را مسکوت گذاشته است. در قانون فرانسه، در مورد منع سوءاستفاده از هر دو حق، ضمانت اجرای مؤثری تعیین شده است.

واژگان کلیدی: حسن نیت؛ دادرسی مدنی؛ دعوای واهی؛ سوءنیت.

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. «نویسنده مسئول»

Email: Bafahm.m@gmail.com

Email: Aziz.Fahimi@Yahoo.com

Email: M.hasanzadeh@qom.ac.ir

** دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

*** دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

مقدمه

در قانون آیین دادرسی مدنی، حقوق متعددی برای اصحاب دعوا در نظر گرفته شده است که «دادخواهی» و انواع آن، یعنی «حق اقامه دعوا» و بعدازآن، «حق شکایت از آراء» در رأس این حقوق قرار داشته، از حقوق اساسی افراد برشمرده می‌شود. مطابق اصل ۳۴ قانون اساسی ایران، «دادخواهی، حق مسلم هر فرد است و هر کس می‌تواند به‌منظور دادخواهی به دادگاه‌های صالح رجوع نماید. همه افراد ملت حق دارند این‌گونه دادگاه‌ها را در دسترس داشته باشند و هیچ‌کس را نمی‌توان از دادگاهی که به‌موجب قانون، حق مراجعه به آن را دارد، منع کرد». در همین راستا، ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی مقرر داشته است: «قضات دادگاه‌ها ... نمی‌توانند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین، از رسیدگی به دعوا و صدور حکم امتناع ورزند، و الا مستتکف از احقاق حق، شناخته شده و به مجازات آن، محکوم خواهند شد». حق دادخواهی، منحصر به یک مرحله از رسیدگی نیست و از آنجاکه قاضی مانند سایر افراد بشر همواره در معرض اشتباه است، به‌منظور تضمین حقوق افراد مبنی بر برخورداری از رسیدگی عادلانه و تضمین دقت در دادرسی، رسیدگی به بیشتر دعاوی، منحصر به یک مرحله نیست^۱ و از همین رو، به افراد حق شکایت از آراء، در قالب‌هایی، همچون تجدیدنظرخواهی، واخواهی، فرجام‌خواهی، اعاده دادرسی، و اعتراض ثالث اعطا شده است.

حقوقی که به افراد اعطا می‌شود، ممکن است مورد سوء استفاده قرار گیرد و «حق دادخواهی» نیز از این قاعده مستثنا نیست. موارد متعددی وجود دارد که افراد به دلایل واهی و بی‌اساس و با انگیزه‌هایی، مانند اذیت و ایجاد زحمت برای طرف مقابل، و تأخیر در اجرای تعهدات خود نسبت به طرف دیگر، اقدام به اقامه دعوا می‌کنند. این اقدام، منحصر به طرح دعوی بدوی نیست و ممکن است افراد با انگیزه‌ای همچون به تأخیر انداختن دادرسی، با شکایتی بی‌پایه و بی‌اساس از رأیی که صادر شده است، در صدد سوء استفاده از حق شکایت از آراء بر آیند. به این ترتیب، این‌گونه دعاوی و شکایات را می‌توان «دعاوی همراه با سوء استفاده از حق» یا «شکایات همراه با سوء استفاده از حق» نامید.

از یک سو، امروزه «منع سوء استفاده از حق»، به‌خصوص در سیستم‌های حقوقی مدرن، به‌عنوان یک قاعده شناخته شده و دارای جایگاهی خاص و قلمرویی وسیع بوده است و شامل مسائل متنوعی می‌گردد. از سوی دیگر، این دعاوی یا شکایات، افزون بر آنکه موجب زحمت، اذیت و ضرر مادی یا معنوی به طرف مقابل می‌شود، بخش عمده‌ای از توان و ظرفیت دستگاه

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۳۱

قضایی را معطوف و مصروف خود ساخته، از این رهگذر، اطاله دادرسی در روند رسیدگی به سایر پرونده‌ها ایجاد خواهد شد. به این ترتیب، شایسته و بلکه بایسته است تا در قلمرو دادرسی مدنی، با سازوکارها و ضمانت‌اجراهای قانونی متناسب، با سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء، برخورد شود تا یکم اینکه، این اقدام به عنوان یک عمل بازدارنده، از سوء استفاده از این حقوق پیشگیری نماید و دوم اینکه، این برخورد پاسخی به ندای عدالت خواهد بود؛ چراکه در صورت سوء استفاده افراد، عدالت اقتضا دارد تا با آن فرد، برخورد متناسب صورت گیرد. تراکم پرونده‌های قضایی موجود در دادگاه‌ها و سایر مراجع قضایی ایران، اهمیت توجه به این موضوع را دوچندان می‌کند.

به این ترتیب، این پژوهش در مقام مطالعه و بررسی تطبیقی رویکرد نظام حقوقی ایران و فرانسه در مقابله با سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء است. ذکر این نکته ضروری است که گزینش روش مطالعه تطبیقی با حقوق فرانسه، از این روست که در پرتو مطالعه تطبیقی و مقایسه نظام‌ها، جایگاه حقوق ایران در این زمینه شناسایی می‌گردد و نقاط قوت و ضعف آن، آشکار خواهد شد.

۱. «معیار تحقق سوء استفاده»^۲ از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء

سوء استفاده از حق، در اصطلاح فرانسوی «Abus des droits» و معادل انگلیسی آن «Right of Abuse» است. این قاعده، در مورد کلیه حقوقی که به افراد اعطا شده، مطرح است. این بخش، در مقام تبیین معیار سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء است؛ به این معنا که اقدام فرد در اقامه دعوا یا شکایت از رأی، در چه مواردی مشمول «استفاده از حق» و در نتیجه، مجاز است و در چه مواردی «سوء استفاده از حق» و در نتیجه، غیرمجاز است؟

با توجه به تفصیلی بودن مقررات حقوق فرانسه در مقایسه با حقوق ایران، نخست رویکرد این نظام حقوقی تبیین می‌شود و پس از آن، رویکرد حقوق ایران تشریح می‌گردد.

۱-۱. تحلیل معیارهای سوء استفاده از حق و تطبیق آن با حق اقامه دعوا و حق شکایت از رأی در حقوق فرانسه

در حقوق فرانسه، در مورد معیار تحقق سوء استفاده از حق (به صورت کلی و در مورد هر حقی)، سه نظریه و ضابطه ارائه شده است. در ادامه، هر یک از این نظریات تبیین و سپس حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء، با آن‌ها تطبیق می‌گردد.

2. Les critères de l'abus.

۱-۱-۱. غایت و هدف اجتماعی حق^۳

مطابق این نظریه، هر حق، یک وظیفه اجتماعی بر عهده دارد و برای آن به وجود آمده و باید به سمتی حرکت کند که برای آن ایجاد شده است؛ بنابراین اعمال حقوق خارج از این غایت و هدف، سوء استفاده از حق خواهد بود.^۴

به این ترتیب، چنانچه این نظریه ملاک تشخیص سوء استفاده از حق اقامه دعوا یا حق شکایت از آراء باشد، لازم است تا هدف قانون‌گذار از اعطای حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء شناخته شود و به کارگیری این حقوق خارج از این هدف، سوء استفاده از حق خواهد بود.

۱-۱-۲. تقصیر^۵

مطابق این نظریه که مبتنی بر ماده ۱۳۸۲ قانون مدنی فرانسه است، «تقصیر» ملاک و مبنای تحقق سوء استفاده از حق است؛^۶ به این معنا که سوء استفاده از حق، زمانی تحقق می‌یابد که صاحب حق، عمداً یا سهواً مرتکب رفتاری شود که یک فرد عادی و محتاط مرتکب آن نمی‌گردد.

به این ترتیب، در صورت تطبیق سوء استفاده از حق اقامه دعوا و شکایت با این نظریه (تقصیر)، می‌توان گفت: چنانچه اقامه دعوا یا شکایت از رأی، مغایر با رفتار انسان متعارفی باشد، سوء استفاده از حق اقامه دعوا یا حق شکایت از آن رأی تحقق می‌یابد. این نظریه بیشتر بر «عمل» فرد - از این لحاظ که باید مطابق عمل انسان متعارف باشد - تأکید دارد و «انگیزه» فرد (حسن نیت یا سوء نیت)، در تحقق یا عدم تحقق سوء استفاده از حق مؤثر نیست.^۷

بنابراین، یکی از نتایج پذیرش این نظریه این است که حتی شخصی که با حسن نیت و بدون قصد اضرار به دیگری و مثلاً به دلیل جهل وی به قانون و اینکه صرفاً تصور می‌کرده ذی‌حق است یا تصور می‌کرده است که بعداً دلیل تحصیل خواهد کرد، اقدام به اقامه دعوا یا شکایت می‌نماید، ممکن است دعوای چنین شخصی سوء استفاده از حق تشخیص داده شود؛ چراکه گفته شد توجه و تمرکز نظریه تقصیر، به عمل فرد است. فرد متعارف، بی‌آگاهی از قوانین و نداشتن دلیل، اقدام به اقامه دعوا نمی‌کند. در نتیجه، حتی اگر انگیزه وی دادخواهی باشد، دعوای او سوء استفاده از

3. Détournement du droit de ses fonctions sociales.

4. Louis Josserand, *De l'esprit des droits et de leur relativité: Théorie dite de l'abus des droits* (Paris: Dalloz, 1939), 423.

5. Fault.

۶. عبدالمجید امیری قائم‌مقام، حقوق تعهدات، جلد ۱ (تهران: میزان، ۱۳۸۵)، ۲۰۸.

7. Henri Mazeaud, *Leçons de droit civil* (Paris: Montchrestien, 1977), n. 644.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم ... ۳۳

حق خواهد بود؛ بنابراین مطابق این نظریه، دعاوی واهی اعم از آنکه خواهان به محق بودن خود آگاه یا ناآگاه باشد، سوء استفاده از حق خواهد بود.

۱-۱-۳. سوء نیت یا قصد اضرار^۸

به موجب این نظریه، حق مطلق است؛ به این معنا که وقتی حقی برای فرد ایجاد شد، وجود آن مستلزم این است که صاحب حق، قدرت مطلقه و نوعی مصونیت در مقابل خسارات احتمالی ناشی از اعمال آن داشته باشد،^۹ مگر آنکه اعمال حق، «به قصد اضرار» به دیگری باشد که در این صورت، سوء استفاده از حق، تحقق یافته و عملی که انجام شده است، مشمول مصونیت ناشی از بهره‌گیری از حق نمی‌گردد. این نظریه، مبتنی بر این است که اعمال مطلق حقوق، بدون توجه به اخلاق ممکن نیست و حقوق نمی‌تواند ناقض اصول اخلاقی باشد. بنابراین، تقصیر غیر عمدی از آنجا که مغایر اصول اخلاقی نیست، موجب تحقق سوء استفاده از حق نخواهد شد.^{۱۰}

در صورتی که این نظریه در مورد حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء نیز مورد پذیرش قرار گیرد، باید گفت: دعاوی ابتدایی (دعوی بدوی) یا شکایاتی (از آراء) که انگیزه خواهان از اقامه و طرح آن، غیر از دادخواهی و با مقاصدی مانند اذیت و ایجاد زحمت برای طرف مقابل، تأخیر در اجرای تعهدات خود نسبت به طرف دیگر، و خدشه وارد کردن به آبروی افراد است، دعوا یا شکایت همراه با سوء نیت بوده، در نتیجه سوء استفاده از حق بر شمرده می‌شود. وجه مشترک این دعاوی و شکایات انگیزه خواهان است که دعوا به انگیزه‌ای غیر از دادخواهی مطرح می‌شود؛ برای مثال اقامه دعوی اعسار به منظور فرار از ادای دین (ماده ۱۶ قانون نحوه اجرای محکومیت‌های مالی). با توجه به این که مطابق این نظریه، ملاک تحقق سوء استفاده از حق، قصد و انگیزه فرد است، یکی از نتایج پذیرش این نظریه آن است که سوء استفاده از حق، مختص مواردی نیست که فرد در ماهیت موضوع دعوا حقی نداشته، بلکه شامل مواردی که فرد، واجد حق است نیز می‌باشد؛ به این صورت که شخصی که واقعاً در ماهیت موضوع دعوا دارای حق بوده؛ مثلاً واقعاً از فردی دیگر طلبکار است، اگر چنین شخصی نه به قصد رسیدن به این حق و طلب خود، بلکه به قصد اضرار به شخصی دیگر (مثلاً خدشه به آبروی طرف از طریق اقامه دعوا)، اقدام به اقامه دعوا نماید، عمل

8. Intention de nuire.

9. Georges Ripert, *Le Régime démocratique et le droit civil moderne* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1936), 122.

۱۰. حمید بهرامی احمدی، سوء استفاده از حق، مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام و دیگر نظام‌های حقوقی (تهران: اطلاعات، ۱۳۷۷)، ۱۰۹ و ۱۱۰.

وی سوء استفاده از حق خواهد بود؛ چراکه مطابق این نظریه، ضابطه تحقق سوء استفاده از حق، به «قصد و انگیزه» شخص در مورد استفاده از حق بازمی‌گردد.

در قسمت فوق، نظریات سه‌گانه (غایت اجتماعی، تقصیر و سوء نیت) پیرامون ضابطه سوء استفاده از حق، تبیین گردید، اما پرسش مهم مطرح شده آن است که در مورد سوء استفاده از حق دادخواهی و حق شکایت از رأی، در حقوق فرانسه کدامیک از نظریات فوق پذیرفته شده است؟

مواد ۳۲-۱ و ۵۵۹ و ۵۸۱ کد دادرسی مدنی فرانسه، سوء استفاده از این حقوق را ممنوع کرده است، اما در این مواد و نیز سایر مواد کد دادرسی مدنی فرانسه، به تعریف سوء استفاده از این حقوق اشاره نشده و ضابطه‌ای در مورد آن بیان نشده است.^{۱۱}

حقوق دانان فرانسوی، ضابطه سوء استفاده از حق در دادرسی را وجود سوء نیت دانسته و تصریح کرده‌اند که لازم است بین «حق اقدام در دادگستری» (حق دادخواهی)^{۱۲} با «حق مورد مطالبه در ماهیت دعوا» (حق اصلی)^{۱۳} تمایز و تفکیک قائل شد؛ چراکه ممکن است حق اقامه دعوا وجود داشته باشد، بی‌آنکه حق اصلی (خواسته اصلی دعوا) وجود داشته باشد. اساساً وظیفه قاضی بررسی وجود حق اصلی است. افراد در حق اقامه دعوا آزاد هستند؛ از این رو محکومیت خواهان به بی‌حقی، الزاماً موجب مسئولیت وی در مقابل طرف دعوا نیست؛ چراکه در صورت سوء نیت خواهان در طرح دعوا، نامبرده مسئولیت خواهد داشت.^{۱۴} از این رو، شعبه دوم دیوان عالی فرانسه نیز در ۱۱ ژانویه ۱۹۷۳ و نیز رأی شماره ۲۸۳ مورخه ۶ نوامبر سال ۱۹۷۴ مقرر داشته است: «اقامه دعوا یا دفاع در مقابل دعوا در مراجع قضایی، اصولاً یک حق برشمرده می‌شود و مبتنی بر سوء استفاده نیست؛ بنابراین موجب مسئولیت نیست، مگر اینکه این اقدام، مودیانه و یا ناشی از سوء نیت و یا بر اساس اشتباهی فاحش باشد که معادل سوء نیت به شمار آید».^{۱۵} این استدلال در جدیدترین آراء معاصر دیوان عالی کشور فرانسه در فوریه سال ۲۰۲۰ در رأی شماره

11. Sonia Massot, "Les manœuvres dilatoires dans le proces civil" (Thèse pour le doctorat en Droit privé, Aix Marseille université, 2018), 74.

12. L'action est le droit.

13. Droit fondamental ou substantiel.

۱۴. ژرارد کوشه، جان لانگلد، و دانیل لبو، آیین دادرسی مدنی فرانسه، ترجمه سیداحمدعلی هاشمی (تهران: نشر دادگستر، ۱۳۹۱)، ۱۴۱ و ۱۴۲؛

Frédéric et Jérôme Pansier, "Abus de procédure, article 700 du Code de procédure civile et référé", *chronique*, JCP, n°1 (1983): 3105.

15. Dalloz. *Nouveau Code de procédure civile; Code de procédure civile Code de l'organisation judiciaire Voies d'exécution* (Paris: Dalloz, 2003), 50.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۳۵

۷۹۰، ۱۸-۱۶۲۲ نیز مطرح شده است. همچنین، در آراء شماره ۱۷۵۵ و ۱۸۴۸ و ۱۶۵۴۸ شعبه دوم مدنی دیوان عالی کشور نیز از این ضابطه پیروی شده است. به این ترتیب، مطابق نظر دیوان عالی فرانسه نیز ملاک تحقق سوء استفاده از حق دادخواهی، سوء نیت است. از همین رو، در آراء دیگری بیان شده است که پیروزی در دعوا، لزوماً مانع سوء استفاده از حق نیست^{۲۰} و همچنین صرف شکست در دعوا نیز لزوماً به منزله سوء استفاده از حق نیست.^{۲۱}

ذکر این نکته ضروری است که در کد دادرسی مدنی از جمله در مواد ۳۲-۱ و ۵۵۹ و ۵۸۱، در کنار اصطلاح *Abusive* (سوء استفاده)، از اصطلاح *Manoeuvres dilatoires* (مانورهای تأخیر یا مانورهای اطاله‌ای) استفاده شده است، کد دادرسی مدنی فرانسه در مورد این دو اصطلاح، تعریف یا ضابطه‌ای ارائه نکرده است. حقوق دانان فرانسه، «مانورهای تأخیر» را «رفتارهایی که با هدف وقت خریدن، اتلاف وقت، ایجاد تأخیر یا اطاله در دادخواهی و روند دادرسی انجام می‌گیرد» دانسته‌اند.^{۲۲}

با توجه به اینکه، یکی از مصادیق سوء استفاده از حق ایجاد اطاله است، ممکن است تصور شود که اصطلاح «*Dilatoire*» در حقوق فرانسه یکی از مصادیق «*Abusive*» است و مستقل از آن نیست، اما دکتترین فرانسه پذیرفته است که این دو اصطلاح با یکدیگر متفاوت و متمایز از هم هستند.^{۲۳}

وجه اشتراک، سوء استفاده از حق با مانور تأخیر در آن است که هر دو (سوء استفاده از حق و نیز مانور تأخیر)، انحراف حق از عملکردهای اجتماعی آن است. از سوی دیگر، هم در مورد مانور تأخیر و هم در سوء استفاده، تأکید بر این نکته ضروری است که غالباً اقدام انجام شده غیر ضروری است.

16. Cass. Soc., 26 février 2020, Inédit. n° 18-22.790.

17. Cass. 2ème civ., 16 avr. 1986, Bull. civ. II, n° 55.

18. Cass. 2ème civ., 21 mars. 2002, Bull. civ. II, n° 48.

19. Cass. 2ème civ., 6 oct. 1960, Bull. civ. II, n° 548.

20. Cass. com., 20 mai. 2014, Internet. n° 13-14.933.

21. Cass. 2ème civ., 18 juin 1969, Bull. civ. II, n° 211.

22. Édith Blary-Clément, "Specificities and penalties for delaying tactics in civil proceedings", *Legal Week*, I, Doctrine, n° 3534: 335;

Gérard Cornu, (dir.) et Henri Capitant, *Vocabulaire juridique* (Paris: Puf, 2018), 348;

Thierry Debarb et Serge Guinchard, *Lexique des termes juridiques* (Paris: Dalloz, 2017-2018), 384.

23. Loïc Cadet, et Philippe leTourneau, *Abus de droit, Répertoire de droit civil* (Paris: Dalloz, Juin 2015), 138.

اما ضابطه تشخیص و تمایز «مانور تأخیر» از «سوء استفاده از حق»، «قصد مرتکب» است. به این صورت که در مانور تأخیر، قصد مرتکب تأخیر در اجرای تعهد یا تأخیر در روند دادرسی است تا از این رهگذر، برای اجرای تعهد خود زمان بخرد، اما قصد ضرر به طرف مقابل را ندارد و مرتکب فقط در پی دستیابی به منافع شخصی خویش است، اما در سوء استفاده، مرتکب قصد ضرر به طرف مقابل را دارد.^{۲۴} البته ممکن است در موردی مرتکب هم قصد تأخیر و هم قصد ضرر داشته باشد.^{۲۵} با وجود تفکیک فوق، اما رویه قضایی به صورت شفاف و کامل از این ضابطه تفکیک پیروی نکرده است، بلکه دادگاه‌ها ترجیح می‌دهند که هر دو مورد را تحت عنوان سوء استفاده از حق محکوم نمایند.^{۲۶}

۱-۲. در حقوق ایران؛ تمایز با دعاوی و شکایات واهی

پس از شناخت نظریات مطرح شده در مورد معیار سوء استفاده از حق، لازم است رویکرد قانون ایران در این خصوص بررسی گردد.

در حقوق ایران نیز اصل و کلیت نظریه منع سوء استفاده از حق، پذیرفته شده است. منع سوء استفاده از حق، به عنوان یک قاعده حقوقی، در اصل چهارم قانون اساسی بیان شده است. به موجب این اصل، «هیچ کس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد». این اصل به صورت کلی، ضابطه منع سوء استفاده از حق را بر «اضرار به غیر یا منافع عمومی» استوار کرده است. ظاهراً، حقوق دانانی که برای سوء استفاده از حق، تعاریفی همچون: «به کار بردن حق، به گونه مادی و حقوقی به ضرر غیر...» که صاحب آن، حق خود را به «قصد اضرار به غیر» به کار می‌برد^{۲۷} یا «وارد ساختن ضرر به دیگری در اجرای حق»،^{۲۸} به کار برده‌اند، به اصل چهارم قانون اساسی توجه داشته‌اند.

برخی نیز با استناد به ماده ۱۳۲ قانون مدنی اظهار داشته‌اند که در این ماده، قلمرو اعمال حق، منوط به رعایت دو قید است: یکم، اعمال حق در حد متعارف باشد و دوم، برای رفع

24. Mathieu Bruno, "Essai sur le principe d'efficacité en droit judiciaire privé" (Thèse pour le doctorat en Droit privé, Aix*Marseille université, 1994), 54;

Massot, "Les manœuvres dilatoires dans leprocès civil", 46;

Pansier, "Abus de procédure, article 700 du Code de procédure civile et référé", 3105.

25. Mathieu, "Essai sur le principe d'efficacité en droit judiciaire privé", 42.

26. Mathieu, "Essai sur le principe d'efficacité en droit judiciaire privé", 54.

۲۷. محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۷)، ۳۶۸.

۲۸. مهدی شهیدی، «تجاوز از حق»، تحقیقات حقوقی، شماره ۳۳-۳۴ (۱۳۸۰): ۳۱.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۳۷

حاجت یا رفع ضرر از خود باشد. این ماده، ضابطه تحقق سوء استفاده از حق را بر تقصیر استوار کرده است.^{۲۹}

به این ترتیب، در حقوق ایران در مورد سوء استفاده از حق، هر دو نظریه قصد اضرار و تقصیر مطرح است.

در مورد سوء استفاده از حق در دادرسی مدنی، صرفاً ماده ۱۰۹ قانون آیین دادرسی مدنی به این موضوع پرداخته است. در تبصره این ماده مقرر شده است: «چنانچه بر دادگاه محرز شود که منظور از اقامه دعوا، تأخیر در انجام تعهد یا ایدای طرف یا غرض ورزی بوده، دادگاه مکلف است در ضمن صدور حکم یا قرار، خواهان را به تأدیه سه برابر هزینه دادرسی محکوم نماید». در این تبصره، بدون اشاره به اصطلاح سوء استفاده از حق، اقامه دعوا به انگیزه‌های «تأخیر در انجام تعهد»، «ایدای طرف» یا «غرض ورزی» را مستوجب جریمه مدنی دانسته است. به این ترتیب، تبصره موصوف، بدون اشاره به اصطلاح سوء استفاده از حق، مصادیقی از آن را به رسمیت شناخته است و از میان ضوابط سه‌گانه مذکور (غایت و هدف اجتماعی، سوء نیت، تقصیر)، نظریه سوء نیت را به رسمیت شناخته است. در یکی از کتب دادرسی مدنی، بدون اشاره به ماده قانونی فوق، در مقام تشریح اصطلاح «دعوا»، ضمن تأکید بر «انگیزه دعوا» تصریح شده است: «انگیزه خواهان از اقامه دعوا الزاماً باید احقاق حق مورد ادعایش باشد. همچنان که نباید از حق دادخواهی و اقامه دعوا که قانون‌گذار، به‌عنوان یکی از حقوق اساسی و وسیله‌ای قانونی، برای احقاق حق و جبران حقوق از دست‌رفته یا در معرض خطر، در اختیار مردم نهاده، سوء استفاده کرده و آن را برای اهداف ناصواب و مقاصد غیرقانونی خویش به کار بندد. به تعبیری دیگر، خواهان حق ندارد به اقامه دعوی ایدائی روی بیاورد و نیت او از طرح دعوا آن باشد که از این وسیله قانونی، برای ایداء و اذیت خواننده یا خوانندگان سود جوید».^{۳۰} در یکی دیگر از آثار حقوقی نیز ضمن تأکید بر لزوم حسن نیت در دادرسی مدنی، بیان شده است: «از این جهت که دادگاه اسیر امیال و خواسته‌های اصحاب دعاوی نشود و انصاف و کارایی دادگستری در کنار هم به پیش بروند، بایسته است از اختیاراتی برای صدور دستورهای ضروری و اجرای حسن نیت برخوردار باشد»^{۳۱} و تبصره ماده ۱۰۹ قانون آیین دادرسی مدنی، به‌عنوان یکی از مصادیق مقابله با سوء نیت تلقی شده است.^{۳۲}

۲۹. ناصر کاتوزیان، الزام‌های خارج از قرارداد (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸)، ۴۲۸-۴۳۱.

۳۰. فریدون نهرینی، آیین دادرسی مدنی، جلد ۲ (تهران: گنج دانش، ۱۳۹۸)، ۲۹۹.

۳۱. حسن محسنی، اداره جریان دادرسی مدنی بر پایه همکاری و درچارچوب اصول دادرسی (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹)، ۱۴۶.

۳۲. محسنی، اداره جریان دادرسی مدنی بر پایه همکاری و درچارچوب اصول دادرسی، ۱۴۶.

نکته شایان ذکر، شناخت رابطه میان دعوا یا شکایت «واهی» با دعوا یا شکایت «همراه با سوءاستفاده» - یا همان سوءاستفاده از حق اقامه دعوا یا حق شکایت از آراء - است. با توجه به مواد ۱۰۹ و ۱۲۰ قانون آیین دادرسی مدنی، می‌توان گفت که دعوا یا شکایت واهی، دعوا یا شکایتی است که خواهان یا «قانوناً ذی‌حق نیست» (مثلاً دعوای مطالبه نفقه از سوی زوجه موقت که دعوایی واهی است و اعتراض به محکومیت خواهان به بی‌حقی در دعوای اخیرالذکر که شکایتی واهی است) یا آنکه ذی‌حق است، اما «فاقد ادله اثبات دعواست».^{۳۳}

با توجه به معنای دعوای واهی و نظر به اینکه مطابق تبصره ماده ۱۰۹ قانون یادشده، ضابطه تحقق سوءاستفاده از حق اقامه دعوا، سوءنیت خواهان در اقامه دعواست، دعوای واهی از شمول دعوای همراه با سوءاستفاده از حق، خارج بوده و از جهات ذیل، با آن متفاوت است:

۱. دعوای همراه با سوءاستفاده از حق، به انگیزه خواهان باز می‌گردد. ممکن است خواهان یا شاکی، واقعاً ذی‌حق نباشد یا دلیل نداشته باشد. ازاین‌رو، دعوا یا شکایت وی واهی باشد و بدون داشتن حقی، صرفاً تصور کند که ذی‌حق است یا تصور نماید که دلیل دارد یا بعداً با انجام تحقیقات قضایی، دلیل تحصیل خواهد شد، اما انگیزه فرد از اقامه دعوا یا شکایت، رسیدن به حقی است که به اشتباه، تصور وجود آن را داشته است. چنین دعوا یا شکایتی به‌رغم اینکه واهی بوده است، به لحاظ حسن نیت خواهان، سوءاستفاده از حق نیست.

۲. اگرچه معمولاً در دعوای همراه با سوءاستفاده، خواهان در اصل موضوع دعوا ذی‌حق نیست و نسبت به ذی‌حق بودن خود، واقف و آگاه است، اما ممکن است خواهان واقعاً در ماهیت موضوع حق داشته باشد و ازاین‌رو دعوای وی واهی نباشد، اما رسیدن به آن حق، برای او اهمیت نداشته باشد، بلکه هدف و انگیزه او از طرح دعوا، ضرر به دیگری باشد. گرچه در چنین موردی، خواهان واقعاً از خواننده طلبکار است و ازاین‌رو، واجد حق است، اما چون هدف وی از اقامه دعوا، نه احقاق حق، بلکه اضرار به دیگری است، در چنین موردی انگیزه او بر این عمل، سایه می‌افکند و باعث می‌شود که این عمل، سوءاستفاده از حق و عملی ممنوع تلقی گردد، بی‌آنکه دعوای وی واهی باشد.

به‌این‌ترتیب، بین «دعوا یا شکایت واهی» و «سوءاستفاده از حق اقامه دعوا یا حق شکایت از آراء»، رابطه عموم و خصوص من وجه است؛ چراکه ممکن است دعوا یا شکایت واهی باشد، اما به لحاظ حسن نیت خواهان (جهل وی به ذی‌حق بودن خود)، دعوا یا شکایت وی

۳۳. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی، جلد ۳ (تهران: دراک، ۱۳۹۱)، ۳۰.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۳۹

سوء استفاده از حق تلقی نشود. از سوی دیگر، ممکن است خواهان واقعاً ذی حق باشد و از این رو، دعوی وی واهی نباشد، اما به لحاظ سوء نیت او، سوء استفاده از حق تحقق یابد.

متن ماده ۱۰۹ قانون آیین دادرسی مدنی و تبصره آن، مبتنی بر همین تفکیک است؛ چراکه موضوع این ماده با موضوع تبصره آن یکسان نیست؛ به این صورت که متن ماده در مقام تعیین ضمانت اجرا برای جلوگیری از طرح دعوی «واهی» است، اما تبصره آن، در مقام تعیین ضمانت اجرا برای جلوگیری از طرح دعوی «با سوء نیت» است. به این ترتیب، این گونه نیست که چنانچه فرد به استناد ماده ۱۰۹ قانون یادشده، مکلف به پرداخت تأمین دعوی واهی شد، الزاماً به پرداخت سه برابر هزینه دادرسی نیز محکوم گردد. از سوی دیگر، همچنین ممکن است در ابتدای دادرسی، دعوی خواهان واهی تشخیص داده نشود و مطابق ماده ۱۰۹ قانون یادشده، از وی تأمین اخذ نشود، اما پس از رسیدگی، دعوا نه تنها واهی، بلکه از نوع سوء استفاده از حق تشخیص داده شود، با این توضیح که آنچه در ماده ۱۰۹ قانون موصوف ذکر شده، اصولاً مربوط به ابتدای دادرسی است؛ به این صورت که در ابتدای دادرسی، خواننده تقاضای تأمین می نماید و متعاقب آن، دادگاه ضمن بررسی اجمالی، در صورتی که دعوی خواهان را واهی تشخیص دهد، قرار تأمین را صادر می نماید. در غیر این صورت، تقاضای خواننده رد می شود. ممکن است دعوا واقعاً واهی باشد، اما چون دادگاه در ابتدای دادرسی، ارزیابی مقدماتی و سطحی انجام می دهد و به ظاهر ادله ذکر شده در دادخواست توجه می کند، دعوا را واهی تلقی ننماید و تقاضای خواننده مبنی بر ارائه تأمین را رد کند، اما در ادامه دادرسی و بررسی موضوع و ادله، مشخص می شود که خواهان واقعاً هیچ ادله مثبتی نداشته است؛ برای مثال در دادخواست در قسمت ادله، به شهادت شهود اشاره و استناد کرده است، اما متعاقب دعوت از شهود و حضور در دادگاه، شهود اظهار بی اطلاعی می نمایند. به این ترتیب، مشخص می گردد که ذکر ادله در دادخواست واهی و صوری بوده است؛ اگرچه در ابتدای دادرسی، این دعوا واهی تشخیص داده نشده، اما واقعاً واهی بوده است. بنابراین، ممکن است دعوا واقعاً واهی باشد، اما ابتدای دادرسی واهی تشخیص داده نشود و بعد از رسیدگی، سوء نیت خواهان محرز و به سوء استفاده از حق نیز محکوم شود. با توجه به مراتب پیش گفته، بین دعوی واهی و ضمانت اجرای آن (متن ماده ۱۰۹) با دعوی همراه با سوء استفاده از حق و ضمانت اجرای آن (تبصره ماده موصوف) ملازمه حتمی وجود ندارد.

در خصوص نحوه احراز سوء نیت با توجه به اصول و قواعدی، همچون قاعده صحت و اصل عدم، می توان گفت که اصل بر حسن نیت است و سوء نیت به اثبات نیاز دارد. معیارها و اماراتی که در احراز سوء نیت یاری گر قاضی است، عبارت اند از: «عمد و غرض ورزی برای اضرار به طرف (تبصره ماده ۱۰۳ قانون آیین دادرسی مدنی و نیز مستنبط از مواد ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۷۹ قانون

اخیرالذکر؛ خطای فاحش و غیر قابل اغماض (مواد ۵۵ و ۵۴ قانون یادشده) - به عبارت دیگر هر اشتباهی از سوی طرفین دعوا، قابل اغماض نیست، بلکه اشتباه باید باورکردنی، منطقی و قابل پذیرش باشد؛ نحوه اقامه دعوا و شتابزدگی در طرح آن؛ فقدان نفع مشروع و اضرار فاحش (مواد ۱۲ و ۱۶ قانون نحوه اجرای محکومیت‌های مالی)؛ امتناع غیر معقول و نامتعارف از انجام سازش و اصرار نامعقول به رفتار خودخواهانه؛ عدم تناسب هزینه اقتصادی دعوا؛ سابقه خصومت و دعاوی قبلی؛ سوابق قبلی خواهان در طرح دعوا. این امارات بسته به مورد، به تنهایی یا توأمان با سایر امارات فوق یا به همراه اماراتی دیگر، می‌تواند دلیلی برای احراز سوء استفاده از حق تلقی شود.

۲. «ضمانت اجرای» منع سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء

با توجه به شناخت ضابطه تحقق سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء، این بخش در مقام بررسی رویکرد دو نظام حقوقی فرانسه و ایران در مورد تعیین ضمانت اجرا برای جلوگیری از سوء استفاده از این دو حق است.

۲-۱. در حقوق فرانسه

در قانون مدنی فرانسه، مقررات عامی که بیان‌کننده ممنوعیت سوء استفاده از حق (به عنوان یک قاعده حقوقی) باشد، تعیین نشده است و صرفاً ماده ۱۳۸۲ قانون مدنی این کشور، به عنوان قاعده کلی مقرر می‌دارد: ^{۳۴} «هر عملی که سبب ضرر دیگری شود، خطاکار آن عمل را متعهد به جبران زیان می‌سازد»، ^{۳۵} مبنای عمل بود. از این رو، در دکترین حقوقی این کشور در خصوص سوء استفاده از حق دو نظر ارائه شده است:

به نظر فردگرایان، با عنایت به مطلق بودن حق، هیچ‌گاه در اعمال آن سوء استفاده و تجاوزی مصداق نمی‌یابد و دارنده حق می‌تواند حق خویش را اعمال نماید، حتی اگر از این رهگذر خسارتی به دیگری وارد آید، ^{۳۶} اما در مقابل، غالب حقوق دانان قائل به محدود و مقید بودن قلمرو حق و در نتیجه، امکان تحقق سوء استفاده از حق بودند، ^{۳۷} اما در خصوص معیار و ضابطه سوء استفاده از حق، به شرحی که گفته شد، بین این گروه اختلاف نظر وجود داشت.

^{۳۴}. باید گفت که به موجب مصوبه شماره ۲۰۱۶-۱۳۱ مورخه ۱۰ فوریه ۲۰۱۶ شماره این ماده به ۱۲۴۰ تغییر یافت.

^{۳۵}. Article. 1382 : (Repealed by Ord. N o 2016-131 on Feb 10, 2016, from 1 st October 2016): Tout fait quelconque de l'homme, qui cause à autrui un dommage, oblige celui par la faute duquel il est arrivé à le réparer.

^{۳۶}. Boris Starck, *Droit civil. Obligations* (Paris: Librairies Techniques, 1972), 299-302.

^{۳۷}. Josseland, *De l'esprit des droits et de leur relativité: Théorie dite de l'abus des droits*, 423.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۴۱

نهایتاً در این کشور، در اول فوریه سال ۱۵۷۷ در یک دعوای قدیمی که به صدور رأی از پارلمان منتهی گردید، فردی که در طول روز به منظور آزار دادن همسایه خود آواز می خوانده است محکوم گردید، و لذا منع سوء استفاده از حق پذیرفته شد و از آن پس آراء متعدد قضایی در خصوص ممنوعیت سوء استفاده از حق صادر گردید؛ از جمله اینکه اقدام افرادی، از قبیل مدعیان حرفه‌ای که به دلیل داشتن روحیه دعوخواهی اقدام به طرح دعوای می نمایند یا در اثر طرف دعوا قرار گرفتن، مرتکب خطایی بزرگ معادل تقلب می گردند، سوء استفاده از حق تلقی شده است.

به این صورت در حقوق فرانسه، منع سوء استفاده از حق، به عنوان یک قاعده کلی در حوزه حقوق مدنی و آیین دادرسی مدنی پذیرفته شده بود تا اینکه در سال ۱۹۷۵، در این راستا، در کد نوین آیین دادرسی مدنی فرانسه، به صراحت برای منع سوء استفاده از حق اقامه دعوا یا شکایت از آراء، ضمانت اجرا تعیین شد. با گذشت زمان و در اصلاحات این کد، به موجب تصویب نامه‌های^{۳۸} شماره ۲۰۰۶-۸۳۶ مورخ ۲۰ اوت ۲۰۰۶ و شماره ۲۰۰۵-۱۶۷۸ مصوب سامبر ۲۰۰۵ و ۲۰۰۹-۱۵۴۲ مصوب ۹ دسامبر ۲۰۰۹ و شماره ۲۰۱۷-۸۹۲ مصوب ۶ می ۲۰۱۷،^{۳۹} مبلغ جریمه مدنی افزایش یافت که در ادامه، این مواد (۳۲-۱، ۵۵۹، ۵۸۱، ۶۲۸ و ۶۸۰) تشریح و تبیین می گردد.

۲.۱.۱. سوء استفاده از حق اقامه دعوا^{۴۰}

در نظام دادرسی فرانسه، دادخواهی رایگان نیست و مطابق ماده ۶۲ این کد، جز مورد استثنایی که در مواد ۱-۶۲ تا ۴-۶۲ تبیین گردیده است، اقامه کننده دعوا هم‌زمان با شروع دعوا، باید مبالغی تحت عنوان «مشارکت در معاضدت قضایی» را پرداخت نماید؛ بنابراین یکی از مقرراتی که از طرح دعوای همراه با سوء استفاده از حق، جلوگیری می کند دریافت هزینه دادرسی است، اما با این حال، این قانون در خصوص دریافت مبالغ موصوف سخت گیری نکرده و بر اصل لزوم دریافت هزینه، استثنائات متعددی پذیرفته است. در ماده ۴-۶۲ امکان معافیت از پرداخت هزینه، از طریق تقاضای استفاده از معاضدت قضایی (مشابه دادخواست اعسار از هزینه دادرسی در حقوق ایران) مطرح شده است. به این ترتیب،

۳۸. کد آیین دادرسی مدنی فرانسه مصوب مجلس قانون گذاری نیست و از این رو، قانون به معنای خاص بر شمرده نمی شود، بلکه در این کشور، وضع و تغییر قوانین آیین دادرسی مدنی در راستای اصول ۳۴ و ۳۷ قانون اساسی به وسیله قوه مجریه و دولت صورت می گیرد و «شورای دولتی» (Conseil d'État) بر تطبیق این مصوبات با قوانین نظارت دارد. بنابراین، کد آیین دادرسی مدنی متشکل از مجموعه تصویب نامه‌های مصوب دولت است (برای مطالعه بیشتر، نک: حسن محسنی، آیین دادرسی مدنی فرانسه (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳)، ۱/ ۲۹).

39. "legifrance", Accessed March 25, 2021, https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000034635897?init=true&page=1&query=Modifi%C3%A9+par+D%C3%A9cret+n%C2%B02017-892+du+6+mai+2017+&searchField=ALL&tab_selection=all

40. Abus droit d'ester en justice.

دریافت بخشی از هزینه دادرسی، تحت عنوان «مشارکت در معاضدت قضایی»، به‌تهایی راهکاری مؤثر برای جلوگیری از سوءاستفاده از حق دادخواهی نیست. قانون‌گذار فرانسه با درک این موضوع، ضمانت‌اجراهای دیگری را که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود، مقرر کرده است.

مطابق ماده ۳۲-۱: «دادگاه، شخصی را که با شیوه اطاله یا سوءاستفاده در دادگستری اقامه دعوا می‌کند، ممکن است به حداکثر ۱۰۰۰۰ یورو جریمه مدنی، افزون بر ضرر و زیانی که اعلام خواهد شد، محکوم خواهد کرد».^{۴۱}

در این ماده، به‌صراحت برای منع سوءاستفاده از حق اقامه دعوا، دو نوع ضمانت‌اجرا مقرر شده است؛ به این صورت که سوءاستفاده از چنین حقی، اولاً چنانچه به خسارت خوانده بینجامد، سوءاستفاده‌کننده، مسئول جبران خسارات است، و ثانیاً جریمه مدنی تا مبلغ ۱۰۰۰۰ یورو را در پی خواهد داشت.

شعبه دوم دیوان عالی کشور در آراء شماره‌های ۲۵۴۸ و ۲۳۲۸۴ طرح دعوی تقابل را به‌منظور تأخیر در انجام تعهد، سوءاستفاده از حق دانسته است.

۲.۱.۲. سوءاستفاده از حق شکایت از آراء^{۴۲}

در حقوق فرانسه، همانند حقوق ایران، راه‌های شکایت از آراء به دو دسته «طرق عادی» و «طرق فوق‌العاده» تقسیم می‌شود. در ادامه به ترتیب، ضمانت‌اجرای تعیین‌شده در مورد جلوگیری از سوءاستفاده از این حقوق تبیین می‌گردد:

الف. مطابق ماده ۵۲۷ کد دادرسی مدنی فرانسه، طرق عادی شکایت از آراء عبارت است از: «پژوهش خواهی و واخواهی».

۱. در مورد سوءاستفاده از پژوهش خواهی، ماده ۵۵۹ این کد مقرر می‌دارد: «در صورت پژوهش خواهی با تأخیر یا با سوءاستفاده، پژوهش خواه ممکن است به جریمه مدنی حداکثر ۱۰۰۰۰ یورو، علاوه بر ضرر و زیانی که اعلام خواهد شد، محکوم شود...».^{۴۳}

41. Article 32-1: Celui qui agit en justice de manière dilatoire ou abusive peut être condamné à une amende civile d'un maximum de 10 000 euros, sans préjudice des dommages-intérêts qui seraient réclamés.

42. Cass. 2ème civ., 6 oct. 1960, Bull. civ. II, n° 548.

43. Cass. 2ème civ., 7 nov. 1973, Bull. civ. II, n° 284.

44. Abus des voies de recours.

45. Article 559: En cas d'appel principal dilatoire ou abusif, l'appelant peut être condamné à une amende civile d'un maximum de 10 000 euros, sans préjudice des dommages-intérêts qui lui seraient réclamés. Cette amende, perçue séparément des droits d'enregistrement de la décision qui l'a prononcée, ne peut être réclamée aux intimés. Ceux-ci peuvent obtenir une expédition de la décision revêtue de la formule exécutoire sans que le non-paiement de l'amende puisse y faire obstacle.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۴۳

به این ترتیب مطابق این ماده، ضمانت اجرای سوء استفاده از حق پژوهش خواهی، «جبران ضرر و جریمه مدنی تا ۱۰۰۰۰ یورو» است.

۲. در مواد ۵۷۱ تا ۵۷۸ کد دادرسی فرانسه که به بیان احکام و خواهی اختصاص دارد، در مورد سوء استفاده از خواهی، مطلبی بیان نشده است. اما آیا این سکوت، حاکی از جواز سوء استفاده از خواهی است؟

ممکن است برای ممنوعیت سوء استفاده از حق خواهی و اثبات تسری ضمانت اجرای جریمه مدنی به خواهی، به ماده ۶۸۰^{۴۶} کد دادرسی مدنی فرانسه استناد شود، با این توضیح که در ماده یاد شده که مربوط به قواعد ابلاغ آراست، مقرر شده که لازم است در سند ابلاغ، تصریح شود شکایت کردن از روی سوء استفاده یا ایجاد تأخیر، ممکن است به جریمه مدنی و پرداخت خسارت منتهی شود. در این ماده، «شکایت» به صورت مطلق بیان شده و خواهی نیز یکی از طرق شکایت است. بنابراین، سوء استفاده از خواهی نیز مشمول جریمه مدنی و مسئولیت مدنی خواهد بود.

اما به نظر می‌رسد، یکم اینکه، عدم بیان ضمانت اجرای جریمه مدنی برای سوء استفاده از خواهی، به معنای عدم پذیرش آن در مورد خواهی است؛ چراکه قانون‌گذار در مقام بیان، سکوت اختیار کرده است. دوم اینکه، عدم پیش‌بینی ضمانت اجرا در مورد خواهی، مبتنی بر تفاوت موجود در ماهیت و خواهی با سایر طرق شکایت از آراست؛ زیرا در سایر طرق شکایت (جز اعتراض ثالث)، خواننده چه‌بسا در دادرسی حضور داشته، موضوع شکایت رأی قطعی است، اما در خواهی، اساساً خواننده در دادرسی حضور نداشته است؛ بنابراین به لحاظ عدم حضور خواننده در دادرسی، قانون‌گذار در مورد خواهی، با سهولت برخورد می‌کند تا مانعی برای استفاده افراد از حق حضور در دادرسی وجود نداشته باشد.

از سوی دیگر، نمی‌توان به ماده ۶۸۰ برای اثبات جریان حکم جریمه مدنی در مورد خواهی استناد کرد؛ چراکه این ماده در مورد تعیین شرایط شکلی ابلاغ است. عدم ذکر مبلغ جریمه در این

46. Article 680: L'acte de notification d'un jugement à une partie doit indiquer de manière très apparente le délai d'opposition, d'appel ou de pourvoi en cassation dans le cas où l'une de ces voies de recours est ouverte, ainsi que les modalités selon lesquelles le recours peut être exercé; il indique, en outre, que l'auteur d'un recours abusif ou dilatoire peut être condamné à une amende civile et au paiement d'une indemnité à l'autre partie.

ماده ۶۸۰: سند ابلاغ رأی به یک طرف باید به‌طور آشکار دارای مهلت و خواهی، پژوهش خواهی یا فرجام خواهی در مواردی که یکی از این طرق شکایت مفتوح است، باشد. همچنین، باید متضمن بیان شرایطی باشد که در آن این شکایات باید اجرا شوند. همچنین، باید ذکر کند که شکایت کردن از روی سوء استفاده یا ایجاد تأخیر ممکن است منتهی به محکومیت به پرداخت جریمه مدنی و پرداخت خسارات طرف دیگر گردد.

ماده نیز مؤید همین موضوع است. ماده موصوف درصدد وضع ضمانت اجرا برای منع سوء استفاده از حق نیست، بلکه در مقام تذکر و هشدار دادن ضمانت اجرای پیش‌بینی شده در سایر مواد به طرفین است تا از سوء استفاده از حق در موارد پیش‌بینی شده پیشگیری نماید.

ب. مطابق ماده ۵۲۷ کد دادرسی فرانسه، اعتراض شخص ثالث،^{۴۷} اعاده دادرسی^{۴۸} و فرجام‌خواهی،^{۴۹} طرق فوق‌العاده شکایت از آراء هستند. در ماده ۵۸۱ کد دادرسی فرانسه مقرر شده است: «در صورت شکایت با تأخیر یا با سوء استفاده، می‌توان عامل آن را به جریمه مدنی تا ۱۰۰۰۰ یورو، افزون بر ضرر و زیانی که مرجع قضایی مورد مراجعه برای شکایت اعلام خواهد کرد، محکوم کرد».^{۵۰} این ماده با توجه به جایگاه آنکه ذیل مواد عمومی طرق فوق‌العاده بیان شده است، ناظر بر سوء استفاده از حق اعتراض ثالث، اعاده دادرسی و فرجام‌خواهی است. در همین راستا، شعبه دوم مدنی دیوان عالی کشور در آراء شماره‌های ۵۱۵۵ و ۵۲۴۸ به لحاظ اینکه درخواست تجدیدنظر ناشی از سوء استفاده بوده است، تجدیدنظرخواه را به جریمه مدنی محکوم کرده است. با توجه به موارد فوق، کد دادرسی فرانسه در مواد ۵۵۹ و ۵۸۱ و ۶۲۸ این قانون با بیانی واحد، برای سوء استفاده از حق شکایت از آراء در قالب‌های پژوهش‌خواهی، اعتراض شخص ثالث، اعاده دادرسی و فرجام‌خواهی، دو نوع ضمانت اجرا را که عبارت‌اند از: مسئولیت مدنی و جریمه نقدی تا ۱۰۰۰۰ یورو، پیش‌بینی کرده است.

شایان ذکر است از آنجا که شکایت از آراء، چه بسا موجب تعلیق اجرای حکم می‌شود، این اثر شکایت، انگیزه سوء استفاده از حق شکایت از رأی را ایجاد می‌نماید و ممکن است شکایت از رأی با این هدف باشد که با شکایت از رأی، اجرای این رأی تا زمان تعیین تکلیف این شکایت، به تعویق افتد. سوء استفاده از حق شکایت از رأی، در پژوهش‌خواهی بیش از طرق دیگر است؛ چراکه پژوهش‌خواهی در تمام موارد دارای اثر تعلیقی است، اما سوء استفاده از فرجام‌خواهی، از آنجا که اجرای حکم را در اکثر موارد به حالت تعلیق در نمی‌آورد، کمتر اتفاق می‌افتد.^{۵۳}

۴۷. مطابق مواد ۵۸۲ و ۵۸۳ اعتراض ثالث عبارت است از تقاضای تصحیح یا عدول از آراء، به نفع شخص ثالثی که اولاً ذی‌نفع است و ثانیاً در رأی صادره، اصالتاً یا نیابتاً طرف دعوا نبوده است.

۴۸. اعاده دادرسی، اعم از اصلی یا طاری، عبارت است از تقاضای عدول از رأی قطعی به جهات مندرج در ماده ۵۹۵.

۴۹. مطابق ماده ۶۰۴، فرجام‌خواهی عبارت است از تقاضای نقض رأی به لحاظ مخالفت آن با قواعد حقوقی.

50. Article 581: En cas de recours dilatoire ou abusif, son auteur peut être condamné à une amende civile d'un maximum de 10 000 euros, sans préjudice des dommages-intérêts qui seraient réclamés à la uridiction saisie du recours.

51. Cass. 2ème civ., 16 avr. 1986, Bull. civ. II, n° 55.

52. Cass. 2ème civ., 21 mars 2002, Bull. civ. II, n° 48.

53. Massot, "Les manœuvres dilatoires dans leproces civil", 127.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۴۵

۲. ۱. ۳. نقد و بررسی ضمانت اجرای تعیین شده در قانون فرانسه

قانون فرانسه، سوء استفاده از حق شکایات از آراء به هر یک از طرق عادی و فوق العاده (به استثنای واخواهی که دارای توجیهی منطقی است) را ممنوع اعلام و برای آن، ضمانت اجرا تعیین کرده است. اثر منفی سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از آراء به دو شخص مترتب خواهد شد: نخست، «شخصی که طرف دعوا یا شکایت قرار گرفته است» و دیگر، «مرجع قضایی» (به عنوان بخشی از حاکمیت و دولت در معنای عام) که بار رسیدگی به این دعوا و شکایت را متحمل شده است. از این رو، در کد دادرسی مدنی فرانسه، به هر دو توجه می‌کند و «مسئولیت مدنی»، ضمانت اجرایی برای جبران خسارات وارده به «شخص طرف دعوا» است و «جریمه مدنی» نیز در وجه دولت پرداخت می‌شود.^{۵۴}

حتی قانون فرانسه به تعیین ضمانت اجرا اکتفا نمی‌کند، بلکه - همان طور که پیش از این اشاره شد - در ماده ۶۸۰ قانون موصوف، ذیل قواعد مربوط به ابلاغ آراء، به لزوم ابلاغ ضمانت اجرای سوء استفاده از شکایت اشاره کرده، تصریح می‌دارد: «سند ابلاغ رأی به یک طرف ... باید ذکر کند که شکایت کردن از روی سوء استفاده یا ایجاد تأخیر ممکن است منتهی به محکومیت به پرداخت جریمه مدنی و پرداخت خسارات طرف دیگر گردد». به این ترتیب، کد دادرسی فرانسه در مقام پیشگیری از سوء استفاده از حق شکایت از آراء نیز توجهی شایسته داشته است.

با وجود نقاط قوت قانون فرانسه به شرح فوق، اقدامی که در قانون فرانسه قابل انتقاد به نظر می‌رسد، یکسان بودن ضمانت اجرای سوء استفاده از حق اقامه دعوا و ضمانت اجرای سوء استفاده از حق شکایت از آراء است. به این صورت که در هر دو مورد، جریمه مدنی تا ۱۰۰۰۰ یورو تعیین شده است.

ممکن است برخورد واحد قانون‌گذار با سوء استفاده از این حقوق، مورد انتقاد واقع شود؛ چراکه سوء استفاده از این حقوق، به لحاظ تفاوت‌ها و آثار متفاوت، مقتضی برخورد و ضمانت-اجرایی متفاوت است.

در یک تحلیل، می‌توان گفت که این تفاوت‌ها مستلزم آن است که برخورد با سوء استفاده از حق شکایت از آراء نسبت به سوء استفاده از حق اقامه دعوا، خفیف‌تر باشد؛ چراکه شخصی که در مرحله شکایت از رأی قرار دارد از یک تصمیم دادگاه متضرر گردیده و یک مرحله، محکومیت کسب کرده؛ بنابراین در حالت ناچاری قرار گرفته است و برای رهایی از این محکومیت، به

54. Cadiet, leTourneau, *Abus de droit, Répertoire de droit civil*, 139.

اعتراض متمسک می‌شود و چنین شخصی مصداق «الغریقُ یتشبَّثُ بکُلِّ حَشیش» قرار می‌گیرد؛ پس طبیعی است که برای رهایی از این محکومیت، درصدد استفاده از حق اعتراض و شکایت به محکومیت خود برآید، اما شخصی که از حق اقامه دعوا سوء استفاده می‌کند در وضعیت ناچاری ناشی از محکومیت قبلی قرار ندارد. از این رو، شایسته است در مورد چنین فردی ضمانت اجرای شدیدتری نسبت به شخصی که از حق شکایت از رأی سوء استفاده می‌کند، تعیین گردد.

در تحلیلی متقابل، ممکن است گفته شود که جهات و تفاوت‌های موجود بین سوء استفاده از حق اقامه دعوا و سوء استفاده از حق شکایت از آراء به گونه‌ای است که ایجاب می‌کند ضمانت-اجرای سوء استفاده از حق شکایت از آراء شدیدتر باشد؛ چراکه:

یکم. حق اقامه دعوا و حق شکایت از رأی، هر دو از اقسام دادخواهی هستند؛ با این تفاوت که شکایت از رأی، یک نوع اقامه دعواست، اما نه در مرحله ابتدایی و بدوی، بلکه اقامه دعوا در مرتبه دوم است. حق اقامه دعوا، نسبت به همه افراد و هر موضوعی امکان‌پذیر است، اما با توجه به اینکه شکایت از رأی، اقامه دعوا برای مرتبه دوم است، از این رو شکایت از همه آراء ممکن نیست، بلکه طرق شکایت از آراء، حسب مورد، دارای شرایطی از قبیل مهلت، نصاب و جهات است. به این ترتیب، می‌توان گفت که سوء استفاده از حق اقامه دعوا، سوء استفاده از حقی است که عمومی بوده و قابل طرح از سوی همه اشخاص و همه موضوعات است، برخلاف سوء استفاده از حق شکایت که این حق، محدودتر از حق اقامه دعوا است. از این رو، سوء استفاده از حقی که به صورت خاص و غیر عمومی است، مستعد برخوردی شدیدتر است.

دوم. شکایاتی مانند پژوهش‌خواهی و فرجام‌خواهی در مراجع بالاتر رسیدگی می‌شوند و مراجع بالاتر قضایی را درگیر می‌کنند؛ بنابراین سوء استفاده از حق پژوهش‌خواهی و حق فرجام-خواهی، از قابلیت برخورد شدیدتری نسبت به حق اقامه دعوا بدوی و حق شکایت از طریق واخواهی و اعاده دادرسی و اعتراض ثالث برخوردار است.

سوم. پس از یک مرحله رسیدگی، در جریان دادرسی، طرفین از ادعاها و دفاعیات و ادله طرف مقابل آگاهی می‌یابند و سپس دادگاه که مرجع تخصصی است، رأی مستدل و مستند صادر می‌نماید. از این رو، طرفین می‌توانند تصور و ادراکی از ذی‌حق بودن یا ذی‌حق نبودن خود داشته باشند؛ بنابراین در مرحله تصمیم‌گیری برای شکایت از رأی، طرفین پس از پشت سر گذاشتن مرحله رسیدگی بدوی و ملاحظه اظهارات و ادله طرف مقابل و نیز ملاحظه حکم دادگاه در دادرسی بدوی، علم و آگاهی بیشتری از ذی‌حق بودن یا نبودن خود دارند؛ در حالی که در مرحله اقامه

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۴۷

دعاوی بدوی، خواهان از دفاعیات و اظهارات طرف مقابل آگاه نیست. در نتیجه، تصور و ذهنیت وی از ذی حق بودن یا ذی حق نبودن خود کم تر است. به این ترتیب، می توان گفت که سوء نیت در سوء استفاده از شکایت از رأی، بیش تر از سوء نیت در سوء استفاده از اقامه دعوی بدوی است. در نتیجه، سوء نیت بیشتر، مستعد برخوردی شدیدتر است.

۲-۲. در حقوق ایران

پس از شناخت رویکرد حقوق فرانسه در خصوص ضمانت اجرای منع سوء استفاده از حق اقامه دعوا و حق شکایت از رأی، در این بخش به رویکرد حقوق ایران پرداخته می شود. در ادامه، در پرتو مقایسه هر دو نظام حقوقی، نقاط ضعف و قوت هر یک آشکار می گردد.

۲.۱. سوء استفاده از حق اقامه دعوا

همان گونه که پیش از این اشاره شد، ماده ۱۰۹ قانون آیین دادرسی مدنی ناظر به تأمین دعوی واهی است که با سوء استفاده از حق تفاوت دارد، اما تبصره این ماده، تنها مقرر آیین دادرسی مدنی در مورد سوء استفاده از حق اقامه دعواست. مطابق این تبصره: «چنانچه بر دادگاه محرز شود که منظور از اقامه دعوا، تأخیر در انجام تعهد یا ایذاء طرف یا غرض ورزی بوده، دادگاه مکلف است در ضمن صدور حکم یا قرار، خواهان را به تأدیه سه برابر هزینه دادرسی به نفع دولت محکوم نماید». این تبصره، «جریمه مدنی» را به عنوان ضمانت اجرایی برای منع سوء استفاده از حق اقامه دعوا پیش بینی کرده است. افزون بر این، در ماده ۵۱۵ قانون یاد شده مقرر شده است: «... خوانده نیز می تواند خسارتی را که عمداً از طرف خواهان با علم به غیر محق بودن در دادرسی به او وارد شده است از خواهان مطالبه نماید». به این ترتیب، «مسئولیت مدنی» ضمانت اجرای دوم سوء استفاده از حق اقامه دعواست.

ضمانت اجرای تعیین شده، قابل انتقاد و ناکارآمد است؛ چراکه در مورد ضمانت اجرای موضوع تبصره ماده ۱۰۹:

یکم. به ویژه در دعاوی غیر مالی ناچیز است و از این رو، بازدارندگی مؤثری نخواهد داشت.

دوم. میزان جریمه، به صورت قطعی و ثابت تعیین شده است و اوضاع و احوال و میزان سوء نیت و غرض ورزی اقامه کننده دعوا یا میزان ایذا طرف در آن لحاظ نشده است. برای در نظر گرفتن اوضاع و احوال در هر مورد، شایسته و بلکه بایسته است تا ضمانت اجرای موصوف، به صورت انعطاف پذیر و در قالب تعیین مبلغی غیر ثابت (دارای سقف)، در اختیار قاضی قرار داده شود تا قاضی رسیدگی کننده، در هر مورد با در نظر گرفتن سوء نیت خواهان در اقامه دعوا و میزان

ضرر و زیان وارده به خواننده و سایر اوضاع و احوال، حسب مورد میزان جریمه را تعیین نماید و از این طریق، حکمی عادلانه صادر گردد.^{۵۵}

سوم. در مورد ضمانت اجرای جبران خسارت (موضوع ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی) نیز باید گفت که این ماده، «عمد» و «علم به محق نبودن» را شرط جبران خسارت دانسته است. این قیود، قلمرو مسئولیت را محدود کرده است. مطابق هیچ‌یک از نظریات مطرح شده در باب قواعد عمومی مسئولیت مدنی، عمد و علم، شرط تحقق مسئولیت مدنی نیست، بلکه مطابق نظریه تقصیر، همین که رفتار شخص از حالت متعارف خارج باشد یا مطابق نظریه خطر، به صرف ورود زیان، عامل زیان مسئولیت خواهد داشت، اما ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی، عمد و علم را شرط تحقق مسئولیت جبران خسارت دانسته است؛ بنابراین این ماده، نه تنها برای سوء استفاده از حق اقامه دعوا، ضمانت اجرا تعیین نکرده است، بلکه اگر این ماده وجود نداشت، به استناد قواعد عام مسئولیت مدنی، علم و قصد شرط جبران خسارت نبود. به عبارت دیگر، این ماده با مشروط کردن علم و قصد، موجب تضییق دایره مسئولیت شده است و نه توسعه آن.

۲-۲-۲. سوء استفاده از حق شکایت از آراء

به رغم اینکه از یک سو، اکثر قریب به اتفاق آراء محاکم، قابلیت تجدیدنظرخواهی دارند، از سوی دیگر، مقررات موادی مانند ۳۸۶، ۴۲۳ و ۴۳۴ قانون دادرسی مدنی (در خصوص تأثیر شکایات در اجرای حکم یا در ادامه دادرسی)، به افراد انگیزه سوء استفاده از حق شکایت از آراء را می‌دهد، اما با وجود این، در مقررات آیین دادرسی مدنی، برای منع سوء استفاده از حق شکایت از آراء، مقرره‌ای وضع نشده است.

اصطلاح «اقامه دعوا» که در تبصره ماده ۱۰۹ قانون یادشده، استفاده شده است، ظهور عرفی در مرحله بدوی دارد و از این رو، ضمانت اجرای مقرر در این تبصره، صرفاً شامل طرح دعوای ابتدایی است و شامل مراحل شکایت از آراء، از جمله وخواهی، تجدیدنظرخواهی، فرجام‌خواهی و اعاده دادرسی نمی‌شود؛ بنابراین در قانون آیین دادرسی مدنی ایران، سوء استفاده از حق شکایت از آراء فاقد ضمانت اجراست.

۵۵. در رأی شماره ۳۹۶. ۱۹-۱۰ مورخه ۱۸ مارس ۲۰۲۰ صادره از سوی شعبه اول مدنی دیوان عالی کشور فرانسه، در خصوص تعیین میزان و مبلغ جریمه مدنی مربوط به سوء استفاده از حق، حتی عدم توجه به توانایی مالی سوء استفاده کننده را از جهات نقض رأی دانسته است.

Cass. 1ère civ., 18 mars. 2020, Inédit. civ. I, n° 19-10.396.

“legifrance”, Accessed March 25, 2021,

https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000041795453?init=true&page=1&query=Cour+de+cassation%2C+civile%2C+Chambre+civile+1%2C+18+mars+2020%2C+1910.396%2C+In%2C+A9dit.&searchField=ALL&tab_selection=all

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۴۹

نتیجه گیری

شناخت رویکرد حقوق فرانسه و ایران نسبت به موضوع پیش گفته و مقایسه این دو رویکرد، نتایج ذیل را در پی خواهد داشت:

الف. در مورد «ضابطه و معیار» تحقق سوء استفاده از حق، می توان گفت که قانون فرانسه، با بیانی واحد در مواد قانونی متعدد، سوء استفاده از حق اقامه دعوا یا حق شکایت از رأی را مستوجب جریمه مدنی دانسته است. در این قانون، ضابطه و معیار تحقق سوء استفاده از حق بیان نشده است؛ در حالی که در قانون ایران به عکس، بدون استفاده از اصطلاح سوء استفاده از حق، سه ضابطه و معیار را که عبارت اند از «انگیزه تأخیر در انجام تعهد» یا «ایذاء طرف» یا «غرض - ورزی» مشمول تبصره ماده ۱۰۹ قانون آیین دادرسی مدنی دانسته است. به نظر می رسد اقدام قانون ایران در ارائه ضوابطی روشن تر، به عدالت نزدیک تر است.

ب. در مورد «ضمانت اجرا» و نحوه برخورد با سوء استفاده از حق، می توان گفت:

۱. قانون ایران ضمانت اجرای سوء استفاده از حق اقامه دعوا را مستوجب محکومیت به سه برابر هزینه دادرسی دانسته است. این ضمانت اجرا از دو جهت قابل انتقاد است: یکم، به ویژه در دعاوی غیرمالی، ناچیز است و از این رو، بازدارندگی مؤثری نخواهد داشت. دوم، جریمه به صورت مقطوع تعیین شده است و اوضاع و احوال و میزان سوء نیت و غرض ورزی اقامه کننده دعوا یا میزان ایذاء طرف در آن لحاظ نشده است. لازم است که ضمانت اجرای مورد گزینش، انعطاف پذیر باشد تا قاضی رسیدگی کننده، در هر مورد با در نظر گرفتن سوء نیت خواهان در اقامه دعوا و میزان ضرر و زیان به خواننده و سایر اوضاع و احوال، حسب مورد میزان جریمه را تعیین نماید و از این طریق، حکمی عادلانه صادر گردد. قانون فرانسه در تعیین ضمانت اجرا، به این موضوع توجه کرده است و اولاً ضمانت اجرای متناسب تعیین کرده و ثانیاً برای جریمه مدنی، مبلغی غیر ثابت (دارای سقف معینی) تعیین کرده است. به این ترتیب، در این خصوص حکم قانون فرانسه به عدالت نزدیک تر است. ثالثاً، قانون گذار فرانسه با گذشت زمان، در مقاطع مختلف زمانی، مبلغ جریمه مدنی را افزایش داده است؛ به گونه ای که در اصلاحات سال ۲۰۰۵ میلادی، مبلغ جریمه مدنی تا ۳۰۰۰ یورو بوده و در اصلاحات سال ۲۰۱۷ میلادی به بیش از سه برابر (تا ۱۰۰۰۰ یورو) افزایش یافته است که این موضوع حاکی از اهمیت بیش از پیش موضوع و توجه قانون گذار فرانسه به آثار نامطلوب سوء استفاده از حق دادخواهی است.

۲. قانون فرانسه، سوء استفاده از حق شکایات از آراء به هر یک از طرق عادی و فوق العاده

(به استثنای واخواهی که دارای توجیهی منطقی است) را ممنوع اعلام و برای آن، ضمانت اجرا تعیین کرده است؛ در حالی که در قانون آیین دادرسی مدنی ایران، به سوء استفاده از حق شکایت از آراء توجیهی نشده است، لازم است قانون ایران به این مورد نیز توجه نماید.

۳. قانون فرانسه، به سوء استفاده از هر دو حق موصوف توجه کرده و ضمانت اجرایی واحد (مسئولیت مدنی و جریمه مدنی تا ۱۰۰۰۰ یورو) برای آنها تعیین کرده است. به باور این نوشتار، برخورد واحد قانون گذار فرانسه با سوء استفاده از حق اقامه دعوا و سوء استفاده از حق شکایت از آراء، به لحاظ تفاوت های موجود بین آنها، قابل انتقاد است.

۴. قانون فرانسه، برای جلوگیری از سوء استفاده، صرفاً به تعیین ضمانت اجرا اکتفا نکرده است و اگرچه جهل به قانون رافع مسئولیت نیست، با وجود این در ماده ۶۸۰ این کد، قید شده است که در ابلاغیه رأی، باید این ضمانت اجرا قید شود. از این رو، قانون گذار فرانسه در مقام پیشگیری، به تعیین ضمانت اجرا بسنده نکرده، بلکه تدبیری اندیشیده است تا با ابلاغ این ضمانت اجرا، به طرفین پرونده، عواقب سوء استفاده از حق، هشدار داده شود.

سوء استفاده از «حق اقامه دعوا» و «حق شکایت از آراء» در حقوق فرانسه و ایران / بافهم و ... ۵۱

سیاهه منابع

الف- کتب و مقالات

الف-۱. فارسی

امیری قائم مقام، عبدالمجید. حقوق تعهدات. جلد ۱، چاپ سوم، تهران: میزان، ۱۳۸۵.
بهرامی احمدی، حمید. سوء استفاده از حق، مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام و دیگر نظام‌های حقوقی.
چاپ سوم، تهران: اطلاعات، ۱۳۷۷.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. ترمینولوژی حقوق. چاپ نوزدهم، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۷.

شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی. جلد ۲، چاپ بیست و نهم، تهران: دراک، ۱۳۹۱.

شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی. جلد ۳، چاپ پنجم، تهران: دراک، ۱۳۹۱.

شهیدی، مهدی. «تجاوز از حق»، تحقیقات حقوقی، شماره ۳۳-۳۴ (۱۳۸۰): ۳۱-۶۳.

کاتوزیان، ناصر. الزام‌های خارج از قرارداد. جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.

کوشه، ژرارد، جان لانگلد، و دانیل لبو. آیین دادرسی مدنی فرانسه. ترجمه سیداحمدعلی هاشمی.
چاپ اول، تهران: نشر دادگستر، ۱۳۹۱.

محسنی، حسن. آیین دادرسی مدنی فرانسه. جلد ۱، چاپ سوم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳.

محسنی، حسن. اداره جریان دادرسی مدنی بر پایه همکاری و در چهارچوب اصول دادرسی. چاپ
اول، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹.

نهرینی، فریدون. آیین دادرسی مدنی. جلد ۲، چاپ اول، تهران: گنج دانش، ۱۳۹۸.

الف-۲. لاتین

Blary-Clément, Édith. "Specificities and penalties for delaying tactics in civil proceedings". *Legal Week*, I, Doctrine, n° 3534.

Cadiet, Loïc et Philippe leTourneau. *Abus de droit, Répertoire de droit civil*. Paris: Dalloz, Juin 2015.

Cornu, Gérard, (dir.) et Henri Capitant. *Vocabulaire juridique*. Paris: Puf, 2018.

Dalloz. *Nouveau Code de procédure civile; Code de procédure civile Code de l'organisation judiciaire Voies d'exécution*. Paris: Dalloz, 2003.

Debard, Thierry et Serge Guinchard. *Lexique des termes juridiques*. Paris: Dalloz, 2017-2018.

Josserand, Louis. *De l'esprit des droits et de leur relativité: Théorie dite de l'abus des droits*. Paris: Dalloz, 1939.

- Massot, Sonia. “Les manœuvres dilatoires dans le proces civil” Thèse pour le doctorat en Droit privé. Aix*Marseille université, 2018.
- Bruno, Mathieu. “Essai sur le principe d’efficacité en droit judiciaire privé”. Thèse pour le doctorat en Droit privé, Aix*Marseille université, 1994.
- Mazeaud, Henri. *Leçons de droit civil. Paris: Montchrestien, 1977.*
- Pansier, Frédéric et Jérôme. “Abus de procédure, article 700 du Code de procédure civile et référé”. *Chronique, JCP*, n°1 (1983): 3105- I 3111.
- Ripert, Georges. *Le Régime démocratique et le droit civil moderne*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1936.
- Starck, Boris. *Droit civil. Obligations*. Paris: Librairies Techniques, 1972.

ب. سایت‌های اینترنتی

- “Legifrance”, Accessed March 25, 2021, https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000041795453?init=true&page=1&query=+Cour+de+cassation%2C+civile%2C+Chambre+civile+1%2C+18+mars+2020%2C+1910.396%2C+In%C3%A9dit.&searchField=ALL&tab_selection=all
- “Legifrance”, Accessed March 25, 2021, https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000034635897?init=true&page=1&query=Modifi%C3%A9+par+D%C3%A9cret+n%C2%B02017-892+du+6+mai+2017+&searchField=ALL&tab_selection=all